

Het eerstepersoonsperspectief van differend als drempel tot waanzin

Ik zal beargumenteren dat het concept van Jean Francois Lyotards differend, dat onoverkomelijk conflict en onverdedigbare sprakeloosheid met zich meebrengt, niet alleen politiek en ethisch belangrijk is, maar ook diepgaande implicaties heeft voor het eerstepersoonsperspectief in de fenomenologie, waarschijnlijk ook met betrekking tot zogenaamde waanzin, en zeker vergelijkbaar met de paradoxen die Wouter Kusters in verband brengt met de eerste en de zesde persoon, in zijn artikel *On understanding madness - a paradoxical view*. Differend gaat echter in de eerste plaats over ethiek. Ik zal hier niet alle aspecten van deze differentiële ethiek kunnen bespreken, die zullen aan bod komen in een komend boek over mijn levenslange preoccupatie met Lyotards filosofie, nog steeds na mijn proefschrift over hem 25 jaar geleden, *Filosofie tussen het publieke en het sprakeloze*.

Laat ik eerst een Oxford-definitie van differend aanhalen:

Een onrecht dat ontstaat omdat het discours waarin het onrecht zou kunnen worden uitgedrukt niet bestaat. Anders gezegd, het is een fout of onrechtvaardigheid die ontstaat omdat het heersende of hegemoniale discours actief de mogelijkheid uitsluit dat deze fout wordt geuit. Nog anders gezegd, het is een misstand of onrecht waarvan niet bewezen kan worden dat het een misstand of onrecht was omdat de middelen om dat te doen het slachtoffer (ook) ontzegd zijn.

Dit is de differend zoals gepresenteerd door Jean Francois Lyotard in zijn boek *Le Differend* uit 1983. Het concept van het differend werd ingebed in een taalfilosofie, een ethische versie van Wittgensteins taalspelen. Lyotards taalfilosofie is echter ontologisch nog veel radicaler dan die van Wittgenstein. In de taalspelen van Wittgenstein maken individuele subjecten met een eerste-persoonsperspectief volledig deel uit van het feest, terwijl ze in de zinnen van Lyotard alleen aanwezig zijn als zenders in discoursen, zinsregimes, met zenders, ontvangers, betekenissen en verwijzingen, allemaal afgestemd op het leidende idee, het idee van het doel waar een discours over gaat.

In de geestelijke gezondheidszorg, bijvoorbeeld, nemen behandelaar en cliënt de positie van zender en ontvanger in en wisselen die zelfs uit, binnen min of meer beperkte kaders van geaccepteerde referenties en betekenissen, allemaal gericht op het onderzoeken van wat het doel van geestelijke gezondheid in de weg staat, wat het leidende idee, de telos van dit discours is.

Met deze taalfilosofie staat Lyotard op één lijn met de structuralistische hoofdstroom in de 20e-eeuwse West-Atlantische filosofie. In die traditie maakt het onderwerp plaats voor de structuur, het systeem en de logos. Lyotard ging echter verder dan dat. Zijn filosofie van de zinnen is in de eerste plaats een ethische benadering, met differentie als centraal punt. Verschil als markering van dubbel onrecht dat door taal wordt veroorzaakt en door taal wordt uitgesloten: gevallen van schade of lijden die niet kunnen worden verwoord, waardoor slachtoffers sprakeloos worden, omdat vertogen die de context van het lijden domineren, articulatie van onrecht als zinvolle of zelfs geldige uitdrukking van taal uitsluiten.

Voorbeelden in de gehandicaptenzorg liggen voor de hand, maar sprakeloos onrecht komt bijna elke dag voor in de gezondheidszorg, het onderwijs, in politieke en sociale

Het eerstepersoonsperspectief van differend als drempel tot waanzin - Richard Brons Gent 2023

spanningsvelden, in de economie, in organisaties en niet in de laatste plaats in de wetenschap.

Het voorbeeld van geestelijke gezondheidszorg als een discours waarin patiënten vaak vormen van onrecht dat hen wordt aangedaan niet kunnen verwoorden, wordt al decennialang aan de kaak gesteld door de kwartiermakers Doortje Kal in Nederland en Peter Dierinck in Vlaanderen, hier in Gent.

Ik wil het nu hebben over de filosofische aspecten die ten grondslag liggen aan *Le Differend*, en uitleggen waarom ik vind dat het eerste-persoonsperspectief hier niet kan worden genegeerd. Op het eerste gezicht lijkt *Le Differend*, het boek, vooral te gaan over een oorlog tussen discoursen, als een stoelendans waarbij er geen regels zijn welk discours mag spreken, hoe lang het zijn privilege om te spreken mag behouden, of elk moment onderbroken mag worden door een ander, krachtiger en vaak onverenigbaar discours.

Wetenschap en ethiek zijn bijvoorbeeld discoursen die vaak van elkaar differend.

Wetenschappers beweren dat iets goed is omdat het waar is, of ideologen beweren dat iets waar is omdat het goed of slecht is.

Dit is Lyotards ontologie van de differend: er zijn geen universele regels of wetten voor een noodzakelijke voortzetting van elk discours, logica en zin, en de volgende zin kan in strijd zijn met de vorige, zonder dat dit conflict vanuit een van de betrokken discoursen kan worden opgelost.

Een paar jaar na *Le Differend 1983* nuanceert Lyotard deze radicale agonistische ontologie explicieter door zich te richten op wie of wat er eigenlijk betrokken is als slachtoffer van de differend. Hij verwijst dan naar de *differend meme*, als het gevoel of affect zelf van het niet kunnen verwoorden van geleden schade of pijn in welke vorm van taal dan ook, in het bijzonder in het discours dat verantwoordelijk wordt geacht voor dat lijden.

In het licht van de hedendaagse ecologische kritiek is het opmerkelijk dat Lyotard hier openlaat wie of wat dit eerstepersoonsperspectief van de *differende meme* inneemt. Dit zouden niet alleen kinderen kunnen zijn, maar ook dieren en andere levensvormen, of zelfs geofysische constellaties. Dit was destijds een zeer prominent, radicaal en bekritiseerd aspect van zijn kritiek, dat echter heel goed van toepassing is op ecologische differend in onze tijd.

In de afgelopen jaren ben ik me gaan afvragen waarom Lyotard de fenomenologie verwaarloosde na zijn eigen proefschrift uit 1954. Vooral omdat de fenomenologie lang voor en na Lyotard al intensief pre-linguïstische, zelfs pre-reflexieve ervaringen had onderzocht. Is de *differend meme* niet ook op te vatten als zo'n ervaring?

Wat de ervaring van het anders-zijn als gevoeld onrecht onderscheidt van de fenomenologische bewustzijnswijze is de focus op de onvrijwillige en schijnbaar machteloze onderwerping aan taal en logos. Toch lijkt het een eerstepersoonservaring te zijn, hoewel die schijnbaar niet opzettelijk gericht is op vormen van reflectie en aandacht zoals in de meeste soorten fenomenologisch perspectief.

Ik neem aan dat Lyotard de ervaring of op zijn minst de gebeurtenis van het verschil wilde scheiden van subjectieve en intentionele vormen van bewustzijn, in overeenstemming met de

structuralistische denkwijze van de 20e eeuw. Maar zelfs als we hem hierin zouden volgen, denk ik dat er veel meer te zeggen valt over de ervaring van het verschil zelf.

In die ervaring kunnen inderdaad differendde niveaus worden onderscheiden, of liever gezegd, het is een gelaagde ervaring met differendde mogelijke dimensies van perceptie. Ik noem er drie.

1. De meest voor de hand liggende is de ervaring om pijnlijk geraakt te worden, geschaad te worden door een dominant discours, zonder uitzicht op mogelijkheden om dit affect te verwoorden in termen van dat discours, of anderszins erkenning te krijgen. [Voorbeeld]
2. Naast zulke concrete gevallen van lijden en onrecht is er ook een dieper besef dat er helemaal geen regels of garanties zijn over wie er mag spreken, hoe lang, in welke vorm van rede en logos dan ook.
3. Dit besef kan leiden tot het inzicht dat er altijd en overal een strijd gaande is over welke orde van discours het volgende moment op de voorgrond kan treden, en voor hoe lang. Dit is een inzicht dat heel goed mogelijk is vanuit een eerste-persoonsperspectief. De strijd om het spreken, zoals die zich afspeelt in derde- en tweede-persoons discoursen, speelt zich net zo goed af op het niveau van de eerste persoon, op het toneel van een eerste-persoonsperspectief, niet alleen in de poging om goed geformuleerde zinnen te formuleren, maar ook in gedachtestrengen die zijn afgeleid van linguïstische structuren, die ik logos zou willen noemen, als een breder concept van taal en haar diverse functies.

De strijd tussen discoursen vindt dus niet alleen plaats in de derde en tweede persoon (stellingen en dialogen), maar ook in de eerste persoon. In de eerste persoon gaat het er echter niet alleen om gehoord en begrepen te worden, erkend te worden als competente spreker zou ik zeggen, maar ook om de innerlijke logos te behouden temidden van alle onderbrekingen. Dit wordt niet gestuurd door een of ander persoonlijk eenduidig discours, maar bestaat uit talloze discoursen en patronen die minder of meer aanwezig zijn in taal en samenleving, en waarvan sommige dominanter zijn dan andere.

In navolging van Lyotard en zijn neo-structuralistische geestverwanten Foucault, Derrida en Bourdieu kan het subject niet langer worden gezien als een eenduidige presentator van een strikt eigen verhaal. Het wordt veeleer doorsneden door vele soorten en categorieën van mogelijke zinnen en discoursordes. Het onderscheidende van Lyotards visie is dat het fundamenteel gaat over de strijd tussen en de onverenigbaarheid van de differendde soorten mogelijke articulaties, waarvan sommige, in en door die strijd, ongehoord blijven, niet op de voorgrond kunnen treden, wat een kwestie van ethische en morele zorg zou moeten zijn.

In onze menselijke samenlevingen houden we ons voornamelijk bezig met de logos, het systeem van tekens en hun relaties. De aanname van deze logos veronderstelt echter ook een dimensie of basis van wat deze logos feitelijk bemiddelt, toestaat om gedeeld te worden, zoals elke systeembenker zal beamen. Een theorie van zijn, of onto-logos, kan op allerlei manieren worden gedacht en aangenomen, maar waar het hier om gaat in de context van Lyotards differend is dat deze basis van zijn ook een kwestie van ervaring is, gevoeld in zijn oorspronkelijke en belichaamde vormen van plezier en ongenoegen. In eerste instantie gaan

Het eerstpersoonsperspectief van differend als drempel tot waanzin - Richard Brons Gent 2023

deze belichaamde affecten nog vooraf aan de taal en blijven ze buiten de taal wanneer het nog niet mogelijk is om er een begrijpelijke stem aan te geven.

Dit ervaringsfeit van lichamelijke, belichaamde ervaring en het vermogen om er stem aan te geven, expressie in geluid of beeld, wordt door Lyotard niet ontkend, zelfs impliciet altijd voorondersteld, maar blijft onder-theoretisch of zelfs helemaal niet getheoretiseerd. Heel anders is het in de fenomenologie, die onmiskenbaar uitgaat van pre-linguïstische en zelfs pre-reflexieve dimensies van bewustzijn. De fenomenologie beschouwt de relaties tussen deze dimensies en taal echter als overwegend ontologisch, psychologisch of neurologisch, en veel minder in ethische kaders.

Wat ik in de rest van mijn betoog zal uitwerken is dat Lyotards synthese van ontologie en ethiek niet alleen gaat over gevallen van onrecht en lijden die de taal niet kan weergeven en zelfs zelf teweegbrengt. Bovendien veronderstelt zijn filosofie impliciet een ruimte of positie van waaruit we ons bewust kunnen zijn van het geweld dat ons wordt aangedaan door ketens van rede en logos. Vanuit die ruimte of positie is het mogelijk om afstand te nemen, al is het maar minimaal in gedachten en bewustzijn, van de macht van de logos en haar differendde regimes.

Deze mogelijkheden van minimale reflectieve afstand zijn in overeenstemming met de aannames en principes van de fenomenologie. Een fenomenologie van het eerstpersoonsperspectief getransponeerd in Lyotards taalontologie van zinnen heeft echter een heel eigen signatuur. Alles wat ik zeg, denk, voel en doe kan op elk moment onderbroken worden door iets heel anders, dat in strijd kan zijn met wat ik zeg, doe, denk en ervaar. Dit gebeurt ook heel vaak, want terwijl ik me bewust ben van mijn spreken en luisteren, deelnemend aan differendde ordes van taal, ben ik me er ook van bewust dat mijn toespraak of verhaal op elk moment onderbroken kan worden en opgevolgd kan worden door iets heel anders. Ik weet ook dat er voor niemand garanties zijn om te kunnen spreken of te blijven praten.

Dit soort bewustzijn en dergelijke ervaringen of beter gezegd gewaarwordingen kunnen niet gemakkelijk op een zinvolle manier worden aangepakt, althans niet via taal - je kunt ze overigens wel uitdrukken, maar veel inconsistenties kunnen niet ad hoc worden opgelost, omdat er niet onmiddellijk een brug kan worden geslagen tussen gevoelde ervaring en wat op dat moment in taal kan worden aangepakt.

Maar hoe dan ook, er is altijd een 'follow-up' voor elk verschil. Wat zou, vanuit het perspectief van de eerste persoon, de volgende verbinding kunnen zijn, de volgende stap na de sprakeloosheid? Kenmerkend voor de differend is de onmogelijkheid om redelijk bezwaar te maken, dat wil zeggen, om te kunnen aansluiten bij wat er gezegd is. Tegelijkertijd is na het voorafgaande taalgeweld in principe alles mogelijk - elke zin kan immers gevolgd worden door iets dat er niets mee te maken hoeft te hebben. Sterker nog, na een breuk zoals zojuist genoemd, is het mogelijk om alles te zeggen of te doen behalve dat gewelddadige discours voort te zetten als een veronderstelde volwaardige en erkende deelnemer eraan (want dat is niet het geval).

Het eerstpersoonsperspectief van differend als drempel tot waanzin - Richard Brons Gent 2023

Waar het om gaat is dat *in de waarneming van een verschil door de eerste persoon altijd een oriëntatie aanwezig is op wat zou kunnen volgen.*

De stelling: 'waarneming van een verschil impliceert ook onmiddellijk een oriëntatie op wat volgt' geldt wat mij betreft niet alleen voor het 'differend même', de sprakeloze die lijdt onder het geweld van de taal. Het is evenzeer van toepassing op alle voortzettingen, verbanden met wat nu aan de orde is en op het spel staat. Want het gaat altijd om ofwel voortzetting ofwel afwijking van wat net gezegd of gedaan is.

In principe is het elk moment mogelijk om te breken met wat er net gezegd of gedaan is, en in het bijzonder ook met wat er net gezegd, gedacht of geïnitieerd is vanuit het perspectief van een eerste persoon. Of dit daadwerkelijk gebeurt, is iets anders. Voor nu, op dit moment, gaat het om perceptie, en om preciezer te zijn, om een eerste-persoonsperspectief van wat er het volgende moment zou kunnen gebeuren of gedaan of gezegd zou kunnen worden. Ik heb het niet over inzichten van anderen die in de tweede of derde persoon praten. In de ervaring van de eerste persoon betekent sprakeloosheid op dit moment niet dat sprakeloosheid een blijvertje is, want het is juist de leegte van het sprakeloos zijn, de verschoppeling van het lopende discours, die in het perspectief van de eerste persoon onthult dat alles mogelijk is en het volgende moment zou kunnen gebeuren. Nu lijkt dit twee diepgaande en misschien onafscheidelijke implicaties te hebben: te maken hebben met een tweezijdig vooruitzicht van zowel onbeperkte vrijheid als tegelijkertijd een ongegronde verwoesting, twee kanten van misschien wel hetzelfde.

Wie zich het werk van filosofen als Sartre en Camus herinnert, zal deze gelijktijdigheid van vrijheid en afgrond niet als iets nieuws ervaren. Maar wat we hier onder ogen kunnen zien in deze fusie van Lyotard en fenomenologie gaat zelfs verder dan het existentialisme, dat nog steeds spreekt van een min of meer consistent individueel subject met een eigen identiteit, een eigen verhaal. Wanneer we echter de differend als existentieel uitgangspunt nemen, gaan we niet meer uit van een coherent individueel subject als geheel, maar eerder van een lichaam met een eigen bewustzijn van dat lichaam en alles wat ermee gebeurt, zowel innerlijk als van buitenaf. Maar wat betreft de mogelijke uitingen van dat belichaamde bewustzijn, in woorden, zinnen en andere uitingen en tekens, dit alles is van iedereen en van niemand in het bijzonder, zoals de Nederlandse romanschrijver Gerard van het Reve ooit karakteriseerde met verwijzing naar een bepaald soort weersgesteldheid, het is typisch "van alle mensen," in arena's van taal en haar zinnen die strijden om het woord.

Vanuit de ervaring van het differendde, dat zich elk moment aan ons voordoet, hebben we allemaal behoefte aan een draaglijk vervolg, een acceptabel verhaal, een stem die telt. Als we erin slagen om die behoefte op te lossen, gaat dat op zijn minst ten koste van alle andere mogelijke voortzettingen, en tegelijkertijd vaak ten koste van anderen, die worden overstemd of zelfs tot zwijgen worden gebracht. Alleen als we zelf tot zwijgen worden gebracht, en er niet in slagen ons weer aan te sluiten bij de bandwagon van het erkende discours, zouden we ons bewust kunnen zijn van het niets tussen de zinnen, en de fundamentele besluiteloosheid van elke volgende zin.

Persoonlijk vind ik de differend als gebeurtenis van onrecht en miskennis een uiterst belangrijk en op zichzelf onvoldoende erkend aspect van ons samenleven. In de context van

Het eerstpersoonsperspectief van differend als drempel tot waanzin - Richard Brons Gent 2023

de conferentie waar ik nu spreek, is de existentiële ontologische betekenis van de differend naar mijn mening echter minstens zo verstrekkend, zij het op een dieper niveau dan dat van het geleden niet erkende onrecht. Op dat niveau is het volledige bewustzijn van het verschil in het eerste-persoonsperspectief ook de gevoelde waarneming van fundamentele discontinuïteit, zowel in taal als in onze ervaring van tijd. Deze gevoelde ervaring van fundamentele discontinuïteit heeft als het ware een Januskop van twee kanten die niet zozeer tegenover elkaar staan als wel op een hoog spanningsveld met elkaar, vooruitzichten van zowel vrijheid als grondeloosheid. De perceptie van vrijheid van de tirannie van de taal en haar opeenvolgende zinnen is ook het besef dat de meeste betekenissen die op taal en concepten gebaseerd zijn uit de lucht gegrepen zijn, omdat ze elkaar niet alleen voortdurend tegenspreken of uitsluiten, maar ook heel vaak in strijd blijken te zijn met wat we zelf ervaren en wat er gebeurt.

In onze culturele samenlevingen worden lijden en onrecht van sprakeloosheid vaak systematisch genegeerd en onderdrukt. Naar mijn mening geldt dit in nog sterkere mate voor de tweezijdige perceptie van vrijheid en grondeloosheid in taal en tijd, die als een eerstpersoonsperspectief ook een onmiskenbare factor lijkt te zijn in zogenaamde waanzin. Een cruciale factor in "waanzin" lijkt op één lijn te staan met een andere implicatie van de ontologie van differend, namelijk dat het niet alleen individuele eerste personen met hun percepties zijn die wedijveren in het muzikale spel van taalzinnen, maar ook die zinnen zelf, of beter gezegd configuraties van zenders, betekenissen en referenties van zinnen. Het streven om het volgende moment in te vullen, in overeenstemming met wat gevoeld wordt en gezegd of gedaan moet worden vanuit het perspectief van een eerste persoon, komt neer op een strijd in en tegen taal en logos. Verhandelingen over taal als logos volgen hun eigen spoor, alsof de waarnemingen van de eerste persoon niet eens bestaan. Maar alleen in het perspectief van de eerste persoon wordt de competitie tussen vertogen gevoeld als een differendde, pijnlijke en onrechtvaardige tegenstelling tussen taal en ervaring.

In dat opzicht is er bij "waanzin" ook sprake van een overload aan onrechtvaardige ordening van beschikbare mogelijkheden om deel te nemen aan de strijd tussen taal en ervaring, de strijd om een zinvolle, rechtvaardige voortzetting van wat ertoe doet en van belang is. Ik begrijp nog lang niet wat dat zou kunnen betekenen voor de concrete praktijk van psychiaters en hun cliënten, en ook van filosofen en hun publiek. Om te beginnen zou er geen sprake moeten zijn van een eenduidig discours van geestelijke verzorging versus een eenduidige wereld van de zorgontvanger. Zeker, er zijn voortdurend differend tussen geestelijk verzorgers en zorgontvangers, zorgverleners die hun patiënten niet begrijpen en patiënten die niet in staat zijn om uit te drukken wat er met hen gebeurt.

Uiteindelijk hebben zowel zorgverleners als zorgontvangers echter te maken met dezelfde beproeving, namelijk het moeten omgaan met zowel de strijd om vrijheid als de grondeloosheid van wat er het volgende moment gebeurt en moet worden gedaan of gezegd. Deze existentiële verbijstering is ook de kern van de paradoxen die Wouter Kusters heeft ontvouwd in zijn uitzonderlijke reflectie over het begrijpen van waanzin. De kern van het paradoxale verschil is echter niet het ontologische of cognitieve, maar het ethische aspect van deze existentiële verbijstering, die volgens Lyotard in de eerste plaats wordt veroorzaakt door het onrecht van de sprakeloosheid. Anders gezegd, en misschien duidelijker: differend is een

Het eerstepersoonsperspectief van differend als drempel tot waanzin - Richard Brons Gent 2023

mogelijke drempel naar waanzin, vooral omdat het zowel het onrecht als het onvermogen om existentiële paradoxen te delen in het discours met zich meebrengt en zelfs vooronderstelt.

Gekoppeld aan dit aspect van differend wil ik eindigen met een andere kant van Lyotards rijke filosofische erfenis die ook meer in lijn is met het artikel en het werk van Wouter Kusters. Lyotard vatte het differend ook meer op als het sublieme. In lijn met mijn lezing gaat het differend als de zin van het sublieme ook over de worsteling om bepaalde percepties te articuleren die haaks staan op wat de logos herkent en toelaat in de opeenvolging van zinnen. Dit zijn in eerste instantie percepties uit de eerste persoon, maar ook weer potentieel beschikbaar "voor alle mensen", in wat Kusters de zeroth person noemt. Als dit soort waarnemingen echter gevangen blijven binnen de grenzen van de eerste-persoonservaring, blijven ze verborgen voor derde- en zelfs tweedepersoonspogingen om zogenaamde waanzin te begrijpen.

Misschien gaat het niet zozeer om het begrijpen van waanzin, maar om het herkennen van differend en sublimiteit in alle eerste-persoonsperspectieven, en om te proberen dit gemeenschappelijke lot te delen en vol te houden met wie dan ook, waar dan ook.